

УДК 811.512.157(038)

ББК 81.2я2

С22

Эрэдээксийэлиир хамыһыйа:

А. Г. Нелунов (кылаабынай эрэдээктэр)

Н. И. Попова (кылаабынай эрэдээктэри солбуйааччы)

И. П. Винокуров (кылаабынай эрэдээктэри солбуйааччы)

Н. М. Васильева (сэкирэтээр)

И. Е. Алексеев

М. Н. Борисова

Н. Е. Винокуров-Урсун

И. И. Гаврильев

Г. И. Гурьев

Н. И. Данилова

С. А. Иванов

В. Н. Луковцев

П. А. Слепцов

Г. Г. Филиппов

Сахалы таба суруйуу тылдыта : 32.000 кэрингэ тыллаах /
С22 Россия наук. акад., Сибиирдээҕи салаа гуманитар. чинчийи
уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-
та; [эрэдээксийэлиир хамыһыйа: А. Г. Нелунов уо.д.а.] —
Дьокуускай : Бичик, 2015. — 480 с.

ISBN 978-5-7696-5035-2.

Агентство СІР НБР Саха

Эбилэн, көннөрүллэн тахсар сахалы таба суруйуу тылдыта Саха
Өрөспүүбүлүкэтин Бырабытыалыстыбата 2015 с. ахсынны 22 күнүгэр би-
гэргэспит таба суруйуу быраабылаларыгар олобуран бэлэмнэннэ (быраабы-
лалар тылдыкка сыһыарыы быһыытынан киирдилэр). Эрэдээксийэлэммит
быраабылалар уонна тылдыт төрөөбүт тыл төрүт сокуоннарыгар олобура
хайысханы тугуһаллар. Тылдыкка 32.000 кэрингэ тыл киирдэ.

Тылдыт, бастатан, үөрэнээччилэргэ, устудьуоннарга, учууталларга, иһи-
тиннэрэр-биллэрэр эйгэбэ үлэлээччилэргэ, эрэдээксийэ үлэһиттэригэр, саха
тылын сэнээрэр бары дьонно ананар.

УДК 811.512.157(038)

ББК 81.2я2

ISBN 978-5-7696-5035-2

© Институт гуманитарных исследований
и проблем малочисленных народов Севера СО РАН, 2015
© Оформление. НКИ «Бичик» РС(Я), 2015

ИНСТИТУТТАН

Ааспыт үйэ 90-с сылларыттан сабалаан сурук сүрүн тосхолун, быраабылаларын тутуспат буолуу улам күүһүрэн испитэ, литература, сурук-бичик сиэрэ-нуормата сатарыйар куттала үөскээбитэ. Ону учуоттаан, таба суруйуу сана тосхолун, быраабылатын тиһигин ырытан олоххо киллэрийи уталыйбат күннээҕи кыһалҕабыт буолан, анал хамыһыйа үлэлээбитэ. Ол түмүгүнэн 2001 сыллаахха олунньу 14 күнүгэр Саха Өрөспүүбүлүкэтин Бырабыыталыстыбата 83 №-дээх уураабынан «Сахалыы таба суруйуу быраабылаларын» бигэргэспитэ. Сана быраабылаларга эспэримизн быһыытынан кирири тыллары икки барыйааннаан суруйуу кирибитэ. Уонтан тахса сыл устата нуучча тылын икки барыйааннаан суруйууну тутуһан кэлибит. Ол эрээри маннык суруйуу быстах кэмнээх.

Биллэн турар, саха тыла судаарыстыба бары наадыһытын толорор, киэн эйгэбэ — наукаҕа, культуураҕа, үөрэхтээһингэ, дыала-куолу тылыгар, үлэ араас салаатыгар, тэрилтэлэргэ — туттулар имигэс-хомугас, сайдыбыт истииллэрдээх, олобурбут нуормалаах буолуохтаах. Оттон таба суруйуу — литература, сурук-бичик тылын нуорматын сүрүн, тутуу салаата.

Билигин төрөөбүт тылга сана бэлиитикэ, сана сыһыан улахан сэргэхсийиини үөскэттэ. Ол барыта иһитиннэрэр-биллэрэр киэн эйгэбэ табыста, ханна бабарар, ордук интэлигиэнсийэ ортотугар, көстөр-биллэр буолла, тэнийдэ. Идэлээхтэр ортолоругар таба суруйуу тосхоллорун, быраабылаларын хаттаан көрүүгэ төрөөбүт тылга итинник сана бэлиитикэ, сана сыһыан хайаан да учуоттаныахтаах диэн бигэ санаа үөскээбитэ.

Онон сибээстээн саха арпагыраапыатын хат бэрийэн онорор хамыһыйа Саха Өрөспүүбүлүкэтин Бырабыыталыстыбатын уураабынан 2012 сыллаахха алтынны 30 күнүгэр бигэргэнэн тэриллибитэ. Хамыһыйа 14 чилиэннээх: РНА СС Гуманитарнай чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын институтун ыстаарсай науч. үлэһитэ, филол. наука хандь. А. Г. Нелунов — кылаабынай эрдээктэр, РНА СС Гуманитарнай чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын институтун кылаабынай эрдээктэри солбуйааччы, филол. наука хандь. Н. И. Попова — кылаабынай эрдээктэри солбуйааччы, М. К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федеральной университет Хотугулуу-Илин-

ни норуоттар тылларын уонна култуураларын институтун бэрэпиэссэрэ, филол. наука хандь. И.П. Винокуров — кылаабынай эрдээктэри солбуйааччы, РНА СС Гуманитарнай чинчийи уонна хотугу абыайах ахсааннаах омуктар проблемаларын институтун алын науч. үлэһитэ, филол. наука хандь. Н.М. Васильева — сэкирэтээр, чилиэннэр: РНА СС Гуманитарнай чинчийи уонна хотугу абыайах ахсааннаах омуктар проблемаларын институтун кылаабынай науч. үлэһитэ, филол. наука дуоктара, бэрэпиэссэр П.А. Слепцов, РНА СС Гуманитарнай чинчийи уонна хотугу абыайах ахсааннаах омуктар проблемаларын институтун ыстаарсай науч. үлэһитэ, филол. наука дуоктара С.А. Иванов, РНА СС Гуманитарнай чинчийи уонна хотугу абыайах ахсааннаах омуктар проблемаларын институтун грамматика уонна диалектология сиктэрин сэбиэдиссэйэ, филол. наука дуоктара Н.И. Данилова, М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федеральной университет Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна култуураларын институтун дириэктэрэ, филол. наука дуоктара, бэрэпиэссэр Г.Г. Филиппов (2015 сылга диэри), М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федеральной университет Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна култуураларын институтун бэрэпиэссэрэ, филол. наука дуоктара И.Е. Алексеев, М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федеральной университет Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна култуураларын институтун дассыана, пед. наука хандь. Г.И. Гурьев, Саха Өрөспүүбүлүкэтин С.А. Новгородов аатынан «Бичик» национальной кинигэ кыһатын сүрүннүүр эрдээктэрэ В.Н. Луковцев, «Чолбон» сурунаал кылаабынай эрдээктэрэ (2015 сылга диэри), суруйааччы Н.Е. Винокуров-Урсун, Дьокуускай к. 26 №-дээх орто оскуолатын саха тылын уонна литературатын учуутала М.Н. Борисова, «Кыым» хаһыат кылаабынай эрдээктэрэ И.И. Гаврильев.

Таба суруйуу тылдытын уонна быраабылаларын иккис тахсытын бэрийэн көрүүгэ хамыһыһа маннык тосхоллорунан салайтарда:

1. Саха тылын төрүт сокуоннарыттан тахсар, норуокка үөрүйэх, үгэс буолбут нуормаларыгар олобуруу, онно харыстабыллаах сыһыаны төрүт онгостуу. Ол иһин таба суруйуу баһылыр-көһүлүүр, сурук нуорматын салайар сүрүн бириинсибинэн тыл туспа дорбоонунан (фонеманан) сангарыллытын тутуһар бириинсип буолар. Саха төрүт тылын таба суруйууга бу бириинсип урут да сүрүннүүр этэ. Хамыһыһа бу бириинсиби өссө утумнаахтык тутуһары наадалаабынан аахта.

Сурук-бичик нуорматын олохтооһун, уопсайынан эттэххэ, икки сүрүн төрүккэ олобуруу: тыллар, тыл араастык этиллэр барыйааннара норуот кэпсэтэр тылыгар төһө киэнник тарбаммыттара уон-

на былыр-былыргыттан төһө үөрүйэх буола олохсуйбуттара. Билиги курдук эдэрчи суруктаах-бичиктээх норуokka маннайгы төрүт сүрүннүүр. Ол иһин бу сырыыга араастык этиллэр тыллар ордук киэнник тэнийбит барыйааннара ылыллар, ол таба суруйуу тылдытыгар көстүөбэ. Урукку арпагыраапыйа «кэмчилээһин бириинсибэ» диэннинэн салайтаран, араастык этиллэр тыллартан сүннүнэн, төһө тарбаммытынан буолбакка, биир кылгаһа ылыллар этэ.

2. Саха тылын олохсуйбут тутулун, айылбатын, сокуоннарын тутуһуну кытта сэргэ суруйуу тыл ис кыабын сайыннарыыга, сөргүтүүгэ көмөлөһөр хайысханы ылыахтаах. Урукку арпагыраапыйа нуучча тылыттан кирири тыллары, киэнник туттуллар дьэ эргиннээби тыллартан урагылары, нууччалы көрүнгэринэн суруйтарара. Оттон сурук-бичик, литература тыла оннук тылынан олус сыһырбытын аабыстааха, арпагыраапыйа нууччатымсытыны көбүлүүр диэн уруккуттан биллэр өйдөбүл олобо суох буолбатах этэ. Ол да иһин арпагыраапыйаны дүүллэһиигэ куруук да кирири тыллары таба суруйуу ордук сыты мөккүөрү тардара. Хаһыаттарга тахсыбыт матырыяалы, үтүмэн элбэх архыып докумуоннарын үөрэтэн көрдөххө, дүүллэһиигэ кыттааччы быдан баһыйар өттө кирири тыллары сахатыган суруйууну дьулуһан туруорсар эбит. Ону тэнгэ арпагыраапыйаны, таба суруйуу тылдытыгарын дүүллэһиигэ саха тылын бэйэтин ис кыабын сөргүтүүгэ, сахалы тиэрминнэри олохсутууга болбомто наадатын туһунан боппуруос эмиэ куруук туруоруллар этэ.

Кэлинни кэмнэ сахалы тылбаастанар эбэтэр саха тылынан бэриллэр кыахтаах нуучча тылларын сахалы солбугунан биэри тосхоло күүһүрэр. Оннук тыллары арпагыраапыйа сурук тылыгар киллэрэн, таба сурулууларын чуолкайдан олохсугар хайысханы ылыахтаах. Ол, биллэн турар, наука, тиэхиньикэ сахалы тэннээх солбуга суох тиэрминнэриттэн, ордук аан дойдуга тарбаммыт тиэрминнэртэн, akkaaстаны буолбатах, оннук наадалаах тиэрминнэр бааллар даһаны, туттулуохтара даһаны.

Билигин хаһыаттарга, атын да сурукка урут нууччалы суруллар тыллары сахатыган суруйуу тосхоло киэрэн иһэр. Онон сахатыгар кыахтаах, анал ырытан онгоһуллубут сахатыты киририэрийдэригэр сөп түбэхэр тыллар сахалы көрүнгүнэн сурулуохтаахтар. Оннук мэктиэлэринэн, холобур, буолаллар: тыл киирбитэ өр буолбуга, киэнник, элбэхтик туттуллара, этэргэ табыгастааба о.д.а. Сахалы көрүнгүнэр тыллар, биллэн турар, саха тылын дорбооннорун тыйыс сокуоннарыгар бас бэринэн уларыаллар. Ол эрэри мантан туорааһын баар буолуон сөп. Холобур, кирири тылларга бүтэй дорбооннор сэргэстэһиилэригэр балай да үөрүйэх буолбут сана

көстүүлэри чинчийээччилэр бэлиэтииллэр (хол.: *алмаас, инбэлиит, нуорма, түрмэ, хормуоска* курдуктар). Маннык эбэтэр маныхаа маарынныыр саха тылын доржооннорун дьүөрэлэһииллэрин нуорматыттан туоруур эрээри, толоостук иһиллибэт син элбэх түбэлтэ баар буолуо. Ол — араастык этиллэр, оһон араастык суруллуохтарын сөп кирии тыллары таба суруйууга «нууччалыгыгар чугаһатыгы бириинсибэ» тутуһуллуохтаабыттан эмиэ буолар. Холобур, былыргы суруктарга, тылдыгыттарга *куурумса, куурупса, куурукса; улукса, уулунса, уулуста; ньиэндэ* эһин диэн суруллар эбит, оһор билигин сурук тылыгар да, санарыгыга да *куурусса, уулусса, лиэнтэ* диэн нууччалыгыгар чугаһатан нуорма быһыгытынан олохсуйдулар. Мантан туорааһын быһыгытынан үгэс буолбут, олохсуйбут таба суруйуу да баар буолар (хол., *балыһа* — *балыныысса* буолбатах, *бэкээринэ* — *бэкээриннэ* буолбатах). Биллэн турар, биирдиилээн тылы таба суруйуу тылдыгытынан быһаарыллыаба. Сорохтор кирии тыллары сахалыгы көрүнгүнэн суруйуу, этиллиитэ элбэх барыһааннаах буолан, таба суруйууну олус уустугурдарын курдук саныыллар. Дьингинэн, сахатыйгы хаһан да үлүбүөй буолбат, оскуолаба үөрэтиллэр саха тылын сокуоннарынан сүрүннэнэр. Ити этиллибит нууччалыгыга чугаһатыгыны, ордук тэнийбит эбэтэр үөрүйэх буолан олобурбут барыһааннары тутустаха (оннуктар тылдыкка киллэриллэн нуорма быһыгытынан олохсуйаллар), сахатыйгыт кирии тыллары таба суруйуу оннук уустук буолбатах.

Биллэн турар, наука, тиэһиньикэ тиэрминнэрэ саха тылын араас истиилигэр, анал литератураба нууччалыгы көрүнгүнэринэн суруллуохтара. Ону тэнэ Саха сириг тас өттүнээби сир-дойду анал ааттара урукку курдук, сүннүнэн нууччалыгы көрүнгүнэринэн суруллуохтара.

3. Литература тылын, сурук-бичик олобурбут үөрүйэхтэрин, үгэстэрин сүннүнэн тутуһан, хамыһыһа атын ханнык да улахан уларытыгыны киллэрбэтэ. Ол курдук, морполуогуһа бириинсибин көстүүлэрэ (хол.: *барсабын, кэлэбин, кылыһар, кытарчы, хараарчы, күөсчүт, отчүт, суолдьут* курдук суруйуу), онно маарыннатан суруйуу (хол.: *оборчо, саһархай, бытархай, орто, эркин, харчы* курдук) уруккуларынан хааллылар. Атын уларытыһылар (кирии тыллартан уратыга) сүннүнэн чуолкайдааһын, ардыгар сиилээһин быһыгытынан онһоһулуннулар.

4. Хамыһыһа быраабылалары хат көрдө. Быраабылалар ордук судургу, кылгас, өйдөнүмтүө гына сурулуннулар, эрэдээксийэлэннилэр.

5. Тылдыгыт иккис тахсыгыгар 1975 сыллаахха бэчээттэммит «Сахалыгы сурук бэлиэтин быраабылалара» чочуйуулан, эрэдээксийэлэнэн киридилэр.

Таба суруйууга кыра да санганы киллэри и олус ыарахан, мөк-күөрдээх, утарсыллаах буолааччы. Үөрэнэн хаалбыт үөрүйэх, үгэс диэн баар — туохтан да ордук күүстээх. Дьон бачча тухары үөрэнэн кэлбит үөрүйэхтэриттэн дэбигис akkaaстанан кэбиспэттэр. Ол эрэри манна икки суолу өйдүүрбүт наада. Бастакытынан, олох уларыйан, төрөөбүт тылга сана сыйыаны, сана тосхолу учуоттуур арпагыраапыяны ылыны — бу тыл ис сокуоннарыгар, үгэс буолбут нуормаларыгар олобуран, сурук-бичик култууратын сана кэрдиискэ таһаарыга төһүү буолуохтаах. Тылбытын чэбдигирдэр, сайыннарар иһин бары бүттүүн турунуохтаахпыт.

Иккиһинэн, сурук-бичик, арпагыраапыя түөрүйэтин диринник чинчийбит уһулуччулаах учуонайдар ыйыыларынан, таба суруйуу тиһигин ордук табыгастаах гына тупсарыахтарын бабарар тыл үөрэхтээхтэрэ куруук бири эрэ санахтаахтар, биир сүрүн соругу көрүөхтээхтэр — **сурукка аан маннай үөрэнэ кэлэр оҕону** (Л. Р. Зиндер). Арпагыраапыя төрдүттэн түөрэ уларыйбат, онон үөрэхтээх дьон тупсарыллыбыт таба суруйууга чэпчэки үөрэниэхтэрэ, ол улахан буолбатах. Оттон тыл ис сокуоннарыгар, үөрүйэх буолбут нуормаларыгар олобурбут, ол аата санарылларын курдук суруллар, санарылларын курдук аабыллар (оңуоха биһиги тылбыт тутула олус табыгастаах) сурук-бичик санаа курдук чэпчэки буолара кимиэхэ барытыгар өйдөнөр.

КИИРИИ ТЫЛ

1 § Билинни үйэбэ сурук тыла¹ тыл инники дьылбатын түстүүр. Отгон сурук тыла арпагыраапыйаны кытта ыкса ситимнээх. Онон арпагыраапыйаны тупсаран халбаннаабакка олоххо киллэри — ол сурук тыла туруктаах буоларын туһугар кыһаллыы. Таба суруйуу бигэтик тутуһулар буоллабына эрэ, литература тылын сайдыыта хааччыллар. Тобо?

1. Тыл биирдик суруллар буоллабына, киһиэхэ барытыгар тутта өйдөнөр. Оччоҕо тыл бэйэтин сүрүн аналын — бодоруһуу сириэс-тибэтэ буоларын — энкилэ суох толорор кыахтанар.

2. Тыл халбаннаабат бигэ арпагыраапыйалаах эрэ буоллабына, онно тирэбирэн, сурук тыла сыһа тупсар, байар. Ол иһин арпагыраапыйа сурук тыла дьэнкэ, тутта өйдөнүмтүө буоларын хааччыларын таһынан, литература тылын байытарга тирэх буолар.

3. Арпагыраапыйаны тутуспакка ким талбытынан суруйа сырыттабына, тыл култуурата сүтэр, сыһа суруйуу бүрүүкүүр, оччоҕо биһиги үүнүүбүт-сайдыбыт төһүүтэ буолар сурук тыла кэхтэн хаалар кутталлаах.

Уопсайынан эттэххэ, сурук тыла бигэ туруктаах буолуута икки суол төрүттээх: а) тыл айылбатынан сайдан кэлбит сүрүн сокуоннарын тутуһу; б) сурук тылын олохсуйбут үөрүйэхтэрин тутуһу, бөбөргөтүү, сайыннарыы. Ханна бабарар сурук тылын устуоруйата көрдөрөрүнэн, арпагыраапыйа биллиилээх идэлээхтэрэ быһаарыларынан, таба суруйуу диэн, дынинэн, сурук үөрүйэбин халбаннаабакка тутуһу буолар. Холобур, кэпсэтии тылыгар ордук киэнник тарбаммыт эрээрилэр, сурук тылыгар киирэн, нуорма буола олохсуйбатах тыллар, тыл пуормалара элбэхтэр. Оннуктары түөлбэ тылын чинчийээччилэр куруук ыйаллар. Холобур, *ырды* диэн пуорма ордук киэнник туттуллар эрээри, «кииннэ тарбаммытынан буоллаба», *ынды* диэн соччо тарбамматах пуорма сурук тылыгар нуорма буолан киирэ сылдыарын М.С. Воронкин бэлиэтиир. Н.Д. Дьячковской, саха билинни тылыгар бүтэй дорбооннор дьүөрэлэһэн хоһулаһыылара олус киэнник сайдыбытынан, сайда да турарынан кэпсэтии тылыгар олус маассабай буолан, толору

¹ Сурук тыла диэн нууччалыы «литературный язык» диэн суолтаба улам туттуллар буолла, бу суолтаба ардыгар **литература тыла** диэн эмиэ туттабыт. Европа тылларыгар манньк туттуу олохсуйан турар.

көстөр кыаҕа суох, нуорма үгүс түбэлтэбэ уруккулун хохулаһыта (дьүөрэлэһиитэ) суох барыйааннарын олохсута сатыыр. Ол эрэри хохулаһы маассабай буолбутун учуоттаан, бу тылдыкка хохулаһар бүтэй доржоонноох барыйааннар балай да эбилинилэр. Холобур, арпагыраапыя 14-с быраабылата хохулаһан эбэтэр хохулаһаакка этиллэр тыллартан *бытархай, оборчо, орто, харчы, эркин* диэн хохулаһыта суох барыйаанынан суруйтарар. Ол эрэри хос быһаарыыга икки барыйааннаах тыллартан хохулаһыт *чи* суруллуохтаабын ыйар: *быччыг, бэгэчэк, быччай, быччархай, мүччү*. Этиллибитин курдук, арпагыраапыя сурук үөрүйэбин хайаан да тутуһуохтаах. Ол, холобур, дьүөрэлэһиитэ суох барыйааны олохсута сатааһын буолар.

2 § Тыыннаах тыл бары эйгэтигэр хайаан да уларыы-тэлэрийи тахса турар. Ол иһин тылга элбэх барыйаан үөскүүр. Онон сөп буола-буола арпагыраапыя быраабылаларын, тылдыттарын хат көрөр, уларытыыны киллэрэр, тупсарар-чочуйар наада. Ордук эдэр сурук тылыгар оннук куруук баар.

Билинни арпагыраапыя быраабылаларын ырытан олоххо киллэри, арпагыраапыя тылдыттарын бэлэмнээн таһаары ааспыт үйэ 80-с сылларыттан күүскэ сағаламмытара. Ону таһынан бу үлэлэр быһык кэмгэ (переходный период) эмиэ салғаммытара. Ол сағана сүбэрэниитэ, дэмэкирээтийэ диэн өрө тутулар кэмэ этэ. Ол ухханыгар арпагыраапыяҕа (эмиэ дэмэкирээтийэни киллэрэр бағаттан) холоон көрүү, эспэримизн да быһытынан, бу үлэлэргэ барыйаан оноруу, сымнаты баар буолбута. Холобур, нууччаттан кири тыллары икки барыйааннаан, сахатыйбыт да, нууччалы да көрүнгэринэн суруйуу кирибитэ.

3 § Арпагыраапыя тылдытын сүрүн соруга — сахалы суруйар киһи мунаарар түбэлтэтигэр тыл хайдах таба сурулларын көрдөрүү. Ол иһин тылдыкка мунаах түбэлтэлэр төһө кыалларынан толору кириэхтээхтэр. Оннук тылдыт биһиэхэ, П.А. Ойуунускай, П.С. Афанасьев ыйбыттарын курдук, улахан кээмэйдээх (ортотунан 50 тыһ. тыллаах) буолуохтаах. Ол эрэри хамыһыһа үгүс чилиэннэрэ тылдыт кээмэйэ олус улахана туһанааччыларга табыһаһа суох буолуо диэн, сурук билинни тылыгар чэхчы тутулар эрэри, дьон мунаарар түбэлтэлэрин ыйар орто кээмэйдээх соғус тылдыты онорору наадалаабынан аағаллар.

4 § Хамыһыһа сүрүн болғомтотун араас арпагыраамалаах (араастык этиллэр, онон араастык сурулуон сөптөөх) тыллары тылдыкка эбии киллэрэргэ уурда. Арпагыраапыя тылдытын сүрүн соруга, дьингэн, ол буолар. 2002 сыллаағы тылдыкка оннук тыллар, хомойуох иһин, кирибэккэ хаалбытара элбэх. Холобур, соғотох *б* эрэ букубаттан сағаланар тылларга кирибэккэ

хаалбыт сүүсчэкэ арпагыраамалаах тылы хамыһыһыйа эбии киллэрдэ: *баанка, бай-даа, байтаһын, барыһайдыт, бастын, баһыылка, биллэр-биллибэт, биллэх, бороруок, боччук, бөтө бэрдэр, бука бары, буотарах, бүгүттэрдии, былдьырыт, быладыай, бэргэ, бэргэн*, о.д.а. Уопсайынан, атын да буукубаларга киирбэккэ хаалбыт тыһыынча кэринэ арпагыраамалаах тыл эбии киирдэ. Ол эрэри ситэ хомуллубакка хаалбыт тыллар билигин да көстөн кэлиэхтэрин сөп. Олору эбии хомуйан, хаһыаттарга таһааран, мунһулубуттары кэннэ, тылдыт сүрүн куорпуһугар сыһыары быһытынан эбии бэчээттээн тарбатыахха сөп. Манна учууталлар, эрэдээксийэ үлэһиттэрэ, төрөөбүт тылларын атын да сэнээрээччилэр көмөлөрө эрэйиллэр. Маннык матырыһаал арпагыраапыйа быраабылаларын хат көрөргө, уларытарга тиэрдибэт, арпагыраапыйа ордук туһалаах буоларын эрэ хааччыйах этэ.

5 § Бу бэлэмнэммит тылдыт, этиллибитин курдук, сурук тылыгар куруук туттулар, онон литература тылын сүрүн үөһүгэр сылдыар тыллар таба сурулууларын бэрээдэктиир, биирдик суруйтарар, сурук тылын култууратын төрүтүн бөбөргөтөр соруктаах.

6 § Маннык быһаары баарын үрдүнэн, араас тыллар, барыһааннар «Сахалы таба суруйуу тылдытыгар» киирбэтэхтэр, онон литература тылыттан үтүрүллэр эбиттэр диэн баайсы анаардаах санаа ончу суох буолуохтаах. Ханнык бабарар тыл, тыл барыһаана сурук тылыгар туттулуон сөп. Ону аһан, түөрүйэ да этэринэн, олох да көрдөрөрүнэн, уус-уран тылга, ордук поэзияға, ханнык да тыл, барыһаан туора көрүлүбэт, барыта туһаныллар, онно норуот тылын мындырдык билии, сатабыл, талаан, айдарыы эрэ тылы сөпкө туттууну хааччыйар. Сорох барыһааннары тыл маастардара сатаан таба туһаннахтарына, араас дэгэттээх буола түһэллэр, холобур, Э.К. Пекарскай тылдытыттан көрдөххө, *сыл уонна дьыл* биир суолталаах барыһаан курдук бэриллэллэр. Оттон Өксөкүлээх Өлөксөй *дьыл* диэни сахаға улахан кыһарбаннаах кыһынны кэм диэн суолтаға туттубут: *Сыл ахсын дьылга ылардылар, Кыһын ахсын кыһалға бардылар* («Тыа дьахтара»).

7 § Арпагыраапыйа быраабылаларын хаттаан бэрийиинэн сибээстээн, билигин анал хамыһыһыйа тылдыт куорпуһун бүтүннүүтүн хат көрөн, элбэх көннөрүүнү, уларытыыны, эбиини, көбүрэтиини киллэрдэ. Ол уларытыылар үгүс түбэлтэбэ хат тахсар тылдыт сыала-соруға чуолкайдамытын кытта эмиэ сибээстээх буоллулар:

1. Биһиги арпагыраапыйабыт сүрүн бириинсибэ фонетической Оннук буоллабына, саха тылын дорбооннорун тиһигэ, ол наука өттүнэн үөрэтиллиитэ, дорбоон сурукка туттулуута, араастык уларытыыта, атын дорбооннору кытта алтыһыта уонна, биллэн турар, билинни норуот тылыгар дорбоонноро хайдах этиллиилэ-

рин, санарыллыыларын уопсай (типичнэй) көстүүтэ — бу буолар биһиги арпагыраапыйабыт наука өттүнэн төрүтэ. Биһиги кэммитигэр саха тылын доржооннорун тиһигин эспэримиэн прибордарынан Н.Д. Дьячковской диринник чинчийбитэ. Онон саха арпагыраапыйатыгар чахчы идэтийбит үлэһит диэн кини этэ. Н.Д. Дьячковской эспэримиэн көмөтүнэн кирири тыллар кэлинги сүһүөхтэригэр охсуу түһэр да буоллар, сахатытыгыга уһатыы суоһун, онон *огурцы — оһурсу, ростки — араскы, коньки — ханкы* буолуохтаабын дакаастаабыта. Ону тэһинэн *с* доржоон аһаһас доржоон икки ардыгар билинги тылга сороһор *h* доржоонго кубулуйбатын, *бэсидэ, кисил, бирисээгэ, носуос, усулуобуйа, чүөсэһкэ, бэрмисил, Бааса, Дааса, Кисэ, Лиисэ, Мааса, Миисэ* диэн курдук кирири тылларга *с* доржоон этиллэр буолбутун Н.Д. Дьячковской көрдөрбүтэ. Кини чинчийиилэрин учуоттаан, тылдыкка атын да санга көстүүлэр киридилэр, холоһор, *паарта, пааспар, таапачыка, кэһиир, алмаас, инбэһиит, нуорма, нуорма* уо.д.а.

2. А.Е. Кулаковской, кэлин Л.Н. Харитонов итэбэтиилээхтик көрдөрбүттэрин курдук, саха тылыгар дьүһүннүүр-ойуулуур тыллар сүннүнэн кэпсэтии уонна уус-уран литература эйгэтигэр хото туттуллалар. Саха тылын үөрэбэр маннык үтүмэн элбэх тыллары дьүһүннүүр тыллар, тыаһы үтүктэр тыллар, сана аллайыылар диибит, А.Е. Кулаковской «картинные слова» диэн ааттыыра. Маннык тыллар үгүс түбэлтэбэ, атын тыллар курдук, былыргыттан биир уларыбат көрүһнэринэн олохсуйбут буолбатахтар, хас биирдии түгэннэ сөп түбэһэн санаттан сана үөскүүллэр. Дьүһүннүүр-ойуулуур тылларга доржоон уларыытыттан сана суолталаах, дэгэттээх туспа тыллар үөскээн иһэллэр. Онон маннык тыллар арпагыраапыйа хааччаһар бас бэриммэттэр. Холоһурга киһи барыта билэр тылларын ылыабын: *оһус мөһүрүүр, ыһах мангырыыр, торбос мэһириир* диибит. Манна, биллэрин курдук, *мөһүрүүр, мангырыыр, мэһириир* — тус-туспа тыллар. Өксөкүлээх Өлөксөй *боодоннообут* диэн тыл доржоонноро уларыытыттан сэттэ араас тус-туспа суолталаах тыллар үөскүүллэрин көрдөрбүтэ. Дьэ ол иһин маннык тыллар арпагыраапыйаба бас бэриммэттэр: таба суруйуу хас да биир суолталаах барыйааннантан биир (дэннэтэн икки) барыйааны нуормаба киллэрэн олохсатар аналлаах. Олус элбэх дьүһүннүүр тыллар, буолаары буолан, биир төрүт олохтон үөскээбит 20-бэ тийэр тыл пуормата арпагыраапыйа тылдытыгар киирэрэ сөбө суох. Онон тылдыт бу тахсытыгар элбэх дьүһүннүүр-ойуулуур тыл сыыйылыһна. Уопсайынан эттэххэ, хамыһыйа тылдыт наука өттүнэн төрүтүн бөһөргөтөр хайысханы тутуста.

3. Ону тэнэ атын да эйгэбэ киирэр тыллары, тыл пуормаларын

тылдыт нуормалыыр кыабын күүһүрдэргэ, туттарга табыгастаах буоларын ситиһэргэ хамыһыһа элбэх тылы устарга быһаарда:

1) нууччалыы олохторунан суруллар тыллар. Бу тыллар үгүстэрэ — кыарабас туттулуулаах тиэрминнэр. Маннык тыллары наада буоларынан нуучча тылын тылдыттарыттан булан туһаныахтарын сөп. Урукку тылдыттары олохторо нууччалыы суруллар тыллары олус элбэҕи хаалаан кэбиһэллэр, онон тылдыты сыһырдаллар диэн кириитикэлиир этилэр. Маннык тыллар сахалыы сыһыарыыларын анал босуобуйаларга, маассабай иһитиннэрэр сирэстибэлэргэ билсиэххэ сөп;

2) этиллибитин курдук, элбэх дьүһүннүүр-ойуулуур тыл сыһылынна. Ононо араас үөскэтиллибит олохтор, сиилиир-хоһулуур, кырыыр, үөбэр да дэгэттээх (наука тылыгар пейоративнай дэнэр) тыллар киирэллэр;

3) хас да барыйааннаах тыллартан сурук тылыгар киэнник туттуллар *маабын, торбос, торбуйах, аччыгый, оччугуй, аччаа, кыччаа* курдук барыйааннара эрэ хаалтылар;

4) сурук тылыгар туттулла сылдыар тыллары хатылыыр, атын дэгэтэ суох түөлбэ тыллар барыйааннара: *абакайдан, булуй (сутуй), дэлэбинэ (дэлэбэ), дьанта (болбукта), көкөчө (курунньук)* курдуктар тылдыттан сыһылыннылар;

5) билинни сурук тылыгар дэннэ көстөр, тэнийбэтэх тыллар хамыһыһа үгүс чилиэннэрин этиитинэн уһулуннулар (холобур, *дубул, итинэй, курбалдьын, сирэлгэн*);

6) киһи барыта билэр, сурулуулара судургу, арпагыраамата суох, ону тэнэ сөптөөх пуормалара олохсуйбут тыллар эмиэ сыһылыннылар (холобур, *кистэбил, мэлиир, сэндэл*);

7) уус-уран литература, кэпсэтии тылыгар аата-ахсаана суох паараласпыт тыллар туттуллалар. Маннык тыллар сүрүн уратыллара — суолталарыгар, ураты истиилгэ, оттон сурулуулара биир халыбынан үөскүүлэринэн судургу, бары дэпиистээхтэр. Ол иһин арпагыраапыйа тылдытыгар үгүстэрэ соботохтуу туттуллубат, пааралаһан эрэ туттуллар тыллартан сүүмэрдэнэн киирдилэр. Маннык тыллар пааралара уустук, арпагыраамалаах буолааччылар. Холобур, *бууро-тараа, күөдэл-таһаа, күө-дьаа, күөрэ-ланкы, күүгүн-хаабын, кыбыах-ибиэх, кыһан-мүһэн, кэжэ-бука, кэр-дьэбэр, лаһыр-лиһир, мэник-тэник* курдуктар. Оттон биирдиилээн туттулла сылдыар тыллар пааралаһыылара, холобур, *быа-тиһик, дьаһалта-салалта, истээтастаа, кэрэ-намчы, мутук-лабаа, хоодуот-хоһуун* курдук куруук да пааралаһан туттуллар кыахтаах тыллар, тылдыкка киирбэтилэр.

8 § Киирии тыллар таба сурулууларын туһунан.

Тылдыкка киирии тыллар сахатыбыт көрүгүнэринэн сурулуулара элбэх. Онуоха биһиги тылбыт сүрүн сокуоннара, киирии тыл-

лары былыр-былыргыттан туттан кэлбит устуоруйабыт, сахатыйбыт тыллар саха тылыгар эт-хаан буолан ингиилэрэ, билингни кэмнээби сурук тылын үөрүйэбэ — ол барыта учуоттанан, киэнник туттуллар кирири тыллар сахалыы көрүнгүнэринэн суруллуохтаахтар диэн хамыһыһаа быһаарда. Сорохтор маннык суруйууну атынгыраан ылыныахтарын баһарбаттар. Дьынгинэн, маннык суруйуу, сангарыы билингни саха тылыгар дэлэйэн турар. Бу тыллар сахатыйбыттара син урут сахатыйбыт тыллар курдук көрүнгүнээхтэр, олору биһиги атынгыраабат буолбуппут ыраатта, онон, холобур, «Кыым» хаһыат тылдьыкка суох *килийиэн, хоруунсуйа, сыбаарсык, кэллиэгэ, сэртиликээт* диэн курдуктары сахатытан суруйарын атынгыраабашпыт. Биридиилээн эрэ сахатыйбыт тыллар этэ үөрэниэххэ диэри олуона курдук көстүөхтэрин сөп.

Ол эрэри, биллэрин курдук, кэпсэтии тылыгар да, сахалыы сурук тылыгар да нуучча тыллара нууччалыы олохторунан уларыы-бакка туттулла сылдьаллара элбэх. Бэл тыллары сахатытан суруйарынан биллэр «Кыым» хаһыакка хас нүөмэр аайы хас эмэ онунан, сүүһүнэн да тыллар нууччалыы олохторунан суруллаллар. Ол биһиги нуучча тылларын быдан үгүстэрин баччаанна диэри нууччалыы олохторунан суруйа үөрэммит үөрүйэхпит буолар. Ону таһынан, уопсайынан эттэххэ, сурук тыла кэпсэтии тылын үрдүк көстүүтэ, дьонун суолталаах билиини тарҕатар буолан, бэйэтин үөрүйэхтэрин ааһааччыга соннуур. Онон дьон сурук тылын үөрүйэбин ылынан иһэллэр. Биһиги тобус уонтан тахса сыл икки тылы хааһылаан суруйар үөрүйэби ингэринэн кэллибит. Оттон суруйар-ааһар үөрүйэх, үгэс диэн дэбигис кыайтара охсубат күүс. Ону таһынан, биһиэхэ туттуллар нуучча тыллара саха тылыгар эт-хаан буолан ингит кирири тыллар (заимствованные слова) буолбатахтар, араас тиэкискэ туттулла-туттулла сүтэр тыллар. Оннук тыллар нууччалыы олохторунан суруллаллара сиэрдээх.

Оттон наука, тиэхиньикэ тиэрминнэрин туһунан биһиги биллиилээх, арпагыраапыйаа идэтиибит исписэлиистэрбит быһаарыыллара баар. Фонетист Н.Д. Дьячковскай арпагыраапыйа туһунан бэртээхэй ыстатыйатыгар («СЯ», 9.06.1961) хос быһаарыы быһыытынан саха тылын сангарыы, фонетика нуормаларыгар дэбигис бас бэриммэт, кыарабас туттулуулаах, сэдэх *абстракция, аллегория, геология* курдук тыллар нууччалыы олохторунан суруллуохтаахтар диэбитэ. Кини кэлинги бири ыстатыйатыгар чингэтин суруйбута: «*Толору сахатытыы принцибин мин хаһан да туруорсубатабым, ол туһунан миигиттэн бири да тылы булуоххут суоба*».

Оттон кирири тыллары сахатытар иһин турууласпыт, арпагыраапыйаны тупсарарга үлэлэспит биллиилээх тыл үөрэхтээбэ П. С. Афанасьев 1935 сыллаахха тахсыбыт П. А. Ойуунускай «Тиэр-

миннээх арпагыраапыйа тылдытын» ырытарыгар 1996 сыллаахха суруйбута: «Сорох тыл саха тылын фонетикатын сокуоннарыттан туорааһыннаах бэриллэр: хирүүр, тырааннар. Маннык туорааһыннары уопсай принцип быһыытынан сыһанан аабыахха табыллыбат. Манна литературнай тыл эстетикатын тутуһуу көстөр. Сурук үөскүү илигинэ тыл барыта ылынар тыл фонетикатыгар толору бас бэринэн киирэр. Оттон сурук тыла үөскээбитин кэннэ кэпсэтии тылыгар киирбэт наука-тиэхиньикэ тиэрминнэрин анаар кырытыттан оннук бас бэриннэрэр кыаллыбат».

9 § Арпагыраапыйаны кириитикэлиир суруктартан көрдөххө, сурук тылыгар олохсутарга тылдыкка киирбит барыйааннар тобо сөптөөх диэн талыллан киирбиттэрин билбэт эбэтэр билиммэт буолуу — бу арпагыраапыйаны тутуспат биир сүрүн төрүөт. Бу түбэлтэбэ арпагыраапыйа хамыһыһыата маннык быһаарыыны биэрэр.

Бастатан, саха тылынан сурук-бичик өссө өрөбөлүүссүйэ инниттэн баарын быһыытынан, сурук тыла балай да сайдылаах, олохсуйбут, олохсуйа сатыыр нуормалардаабын сахалыы үөрэхтээх киһи үксэ билэр, билинэр. Олор тылдыттарга, тыл маастардарын айымныыларыгар киирэ сылдыаллар, тыл үөрэхтээхтэрэ сүннүһүнэн онон салайтараллар.

Иккиһинэн, арпагыраапыйа хамыһыһыатыгар тыл үөрэхтээхтэрэ эрэ буолбакка, биллэр суруйааччылар, суруналыыстар, эрдээктэрдэр, саха тылын учууталлара үлэлэстилэр. Кинилэр Саха сириин араас улуустарыттан төрүттээхтэр уонна хас биирдии тылы көхтөөхтүк дьүүллэстилэр.

Үсүһүнэн, мунаах түбэлтэлэргэ хамыһыһыа дьоно араас тылдыттары, улахан академическай картотекаба туһааннаах тылы кимнээх хайдах туттубуттары хасыһан үөрэтэн, онон сирдэттилэр. Барыйааннар иккиэн киэнник туттулар, олору тыл маастардара айымныыларыгар хото киллэрбит буоллахтарына, сүбэлэһэн иккиэннэрин тылдыкка киллэрдилэр. Онон хамыһыһыа чилиэннэрэ бэйэлэрэ туттар эбэтэр бэйэлэрин түөлбөлэригэр тарбаммыт барыйааннары өрө тутта сылдыбаттар, уопсай сөбүлэһинэн, сүбэнэн тылдыкка киллэрдилэр.

10 § Биһиги арпагыраапыйабыт, син атын арпагыраапыйалар курдук, салалта быһыытынан ылыллыбыт сүрүн бириинсиптээх. Ол тыл сүрүн сокуоннарыгар, санарыы, суруйуу үөрүйэбэр олобулар, санарыы сүрүн үөһүн тутуһар фонетическай бириинсип буолар. Бу бириинсипинэн салайтаран, кэпсэтэр тылга киэнник туттулар, саха тылын сокуоннарыгар дэбигис бас бэринэр кириии тыллар сахалыы көрүгүннэринэн суруллаллар. Оттон норуот тылыгар киэнник туттуллубат, саха доржоонноругар дэбигис бас бэриммэт наука, тиэхиньикэ тыллара, тиэрминнэр олохторо нууччалыы

көрүнгэринэн суруллалар, кэлин киэнник тарбанан сахалыы туттуллар буоллахтарына, сахалыы сурулуохтарын сөп. Оннук тыллары биһиги нууччалыгыгар чугаһатан эбэтэр нууччалыы санарабыт. Ол үрдүнэн сорох дьон олус була сатаан сахатытабыт диэн сөбүлээбэттэр. Ол өйдөнөр. Саха тылыгар туттуллар нуучча тылларын быдан үксүн нууччалыы суруйууну хас уонунан сылга ингэринэн кэлбит үөрүйэхпит баар. Ол эрэри сахатытыы кимнээх эрэ була сатаан онорор бабалара буолбатах. Бу — наука билиинитэ, олохпут, устуоруйабыт көстүүтэ. Өссө өрөбөлүүссүйэ иннинэ 3 тыһыынчаттан тахса нуучча тылыттан кириити тылы төрөөбүт тылбыт эт-хаан курдук ингэримитэ. Онуоха эбии биһиги тылбыт сокуоннара тыйыстар: дорбоон дьүөрэлэхэр сокуонун, сыстыһыы (агглютинация) сокуонун, дорбооннор уларыяр-тэлэрийэр сокуоннарын уо.д.а. тылбыт ыга тутта сылдьар. Ону таһынан саха тылыгар тыл иннинээби быһыһылар дорбооннортон соботох с эрэ хаалбыт, атын түүр тылларыгар, нуучча тылыгар курдук, 4–5 быһыһылар дорбоон баар. Маны тэгинэн кириити тыллар саха тылын сокуоннарыгар бас бэринэн олохсуйдахтарына эрэ тылы дьингээхтик байыгаллар диэн тыл үөрэхтэр биллэр өйдөбүл баар.

11 § Арпагыраапыйа быраабылалара, тылдыта сахалыы ааһар, суруйар киһиэхэ барытыгар булгуччулаах буолуохтаах. Оттон тыл култууратын боппуруоһугар маассабай билиини тарбаттар эйгэ — хаһыат, сурунаал, араадыһа, тэлэбиидэнньэ — тыла холобур, эталон буолуохтаах. Онон манна тыл култууратын, арпагыраапыйаны тутуһуу хаһаангытааһар да булгуччулаах.

12 § Биллэрин курдук, тыл сайдыта утарсылаах ис айылгылаах. Тыл сүрүн аналтан, бодоруһуу сириэстибэтэ буоларынан көлүөнэлэри сибээстиир. Ол иһин элбэх саһаны тутта ылынар кыаһа суох. Иккис өттүнэн, олоххо уларыһыы таһса турар буолан, тылга хайаан да көнһүнэн уларыһыы-тэлэрийи эмиэ таһсар. Маннык утарсылаах сайдыы диалектикатын сөпкө аттаран учуоттуур сөптөөх. Ол да иһин арпагыраапыйаһа хаһан да хайа да өттүгэр наһаа түһүү, биир өттүгэр олус охтуу суох буолуохтаах.